

Hamed el-Câsir Uluslararası Kral Faysal Arap Edebiyatı Ödülünü alırken (1996)

el-Halebî, *Delîlül-müctâz bi-arzi'l-Hicâz (Rihletül's-Seyh Habîb)*, (*Mecelletül-'Arab*, V-VI, Riyad 1977); *Ve'zir el-Mağribî, Edebül-havâş* (Riyad 1400/1980); *el-Înâs fî (bi-) 'ilmi'l-ensâb* (Riyad 1400/1980); Hâzimî, *Me'ttefeka lafzuhû ve'ftereka müsemâhu min esmâ'îl-emâkin (Mecelletül-'Arab*, XV, Riyad 1980); Abdülkâdir b. Muhammed el-Cezîrî, *Dürerül-ferâ'idî'l-munazzama fî aḥbârî'l-hac ve şariḳi Mekketel-Mu'azzama* (Riyad 1983); *Naẓarât fî kitâbi Tâci'l-'arûs min cevâhiri'l-Ḳâmûs* (I-II, Riyad 1987; Murtazâ ez-Zebîdî'nin *Tâcü'l-'arûs*'undaki bölge ve yer isimleriyle ilgili hataların tashihine dair bir çalışmadır); Hemdânî, *Kitâbü'l-Cevhereteyni'l-atîkateyni'l-mâ'iateyn mine's-şafra'â ve'l-bezâ'â* (Riyad 1408/1987); Ebû Ali Hârûn b. Zeke'riyyâ el-Hecerî, *et-Ta'likât ve'n-nevâdir* (I-IV, Riyad 1992-1993); Tâhir Ali Cevâd, *Mu'cemül-maḥbû'âtî'l-'Arabiyye fi'l-memleketi'l-'Arabiyyeti's-Su'ûdiyye* (I-IV, 1997); Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretü nesebi Ḳureyş ve aḥbâruhâ* (Riyad 1419/1999); Ebû'l-Feth Nasr b. Abdurrahman el-İskenderî, *Kitâbü'l-Emkine ve'l-miyâh ve'l-cibâl ve'l-âşâr ve naḥvihâ* (Riyad 1425/2004).

BİBLİYOGRAFYA :

Hamed el-Câsir, *Kûtübü'l-menâzil min revâfi'dî-dirâsât'an coğrafiyyeti Cezireti'l-'Arab*, Riyad 1399/1978, I, 229-244; Ahmed Saïd b. Silm, *Mevsû'atü'l-üdebâ'â ve'l-küttâbi's-Su'ûdiyyîn hilâle sittine 'âm*, Medine 1412/1992, s. 138-141; Hâlid M. Huneyn, *Ḥamed el-Câsir: Dirâse*

li-ḥayâtiḥ ma'a bibliyografîyye şâmile li-a'mâleti'l-menşûre, Riyad 1995; a.mlf., *Ḥamed el-Câsir: 'Allâmetü'l-Cezireti'l-'Arabiyye*, Dımaşk 1422/2002; Ahmed el-Alâvine, *Ḥamed el-Câsir: Coğrafiyyü'l-Cezireti'l-'Arabiyye ve mü'erriḥuhâ ve nessâbetüh*, Dımaşk 2000; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Mu'cemü'l-mü'ellifine'l-mu'âşirîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 198; Ahmed b. Muhammed ed-Dubeyb, "Ḥamed el-Câsir 'âşıḳu't-türâs", *el-Mecelletül-'Arabiyye*, sy. 222, Riyad 1995, s. 56-58; *al-Furqan Islamic Heritage Foundation Newsletter*, sy. 5, London 2000, s. 1-4; "Obituary: Sheikh Hamad al-Jasir, one of the Foremost Scholars of the Muslim World, Passed Away", *IR-CICA Newsletter*, sy. 54, İstanbul 2001, s. 13; Abdurrahman Tayyib el-Ensârî, "Naḥvü te'şîli't-türâşi'l-ḥaḍârî li'l-Cezireti'l-'Arabiyye", *Adûmâtü*, sy. 3, Riyad 1421/2001, s. 29-40; Abdurrahman Tayyib el-Ensârî – Mahmûd el-Arnaût, "el-Câsir, Ḥamed", *Mv.AU*, V, 50-53; "eş-Şeyḥ Ḥamed el-Câsir", <http://www.alowaisnet.org/en/winnersbio/abhiiigdcefbceejj.aspx> (erişim: 02.12.2013); hayatı ve çalışmaları hakkında ayrıca bk. <http://www.hamadaljasser.com> (erişim: 02.12.2013).

MAHMUT KELPETİN

HAMMÛDE PAŞA

(1759-1814)

Tunus beylerbeyi.

18 Rebü'lâhîr 1173'te (9 Aralık 1759) doğdu. Tunus'ta "vatan beyi, beylerbeyi, paşa, müşir" unvanlarıyla yönetimde hüküm süren Hüseyinî hânedanına mensuptur. İsminin Mehmed (Muhammed), mahlasının da Hammûde olduğu, kendisine aynı zamanda Mehmed Paşa da denildiği resmî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Tarihçi İbn Ebû'd-Diyâf onu, "el-Bây Ebû Muhammed Hammûde Bâşâ İbnül-Bâşâ Ali Bây İbnül-Bây Hüseyin b. Ali" şeklinde zikreder. Hüseyinî ailesinden Tunus eyaletinin dördüncü beylerbeyi olan Ali Paşa'nın iki oğlundan büyük olanıdır. İyi bir eğitim alan Hammûde âlim Hammûde Bâkır'dan Hanefî fıkhi, babasının tarihçisi, *el-Kitâbü'l-Bâşi* yazarı el-Hâc Hammûde'den tarih okudu. Türkçe yanında İtalyanca'yı da öğrendi. Tunus'tan Osmanlı hükümet merkezindeki ilgili makama yazıp gönderdiği kâimeler, eyalette kendi idaresi altında bulunan memurlara yazdığı buyuruldu ve tezkerelerde Türkçe'ye olan hâkimiyetini görmek mümkündür. Onun ayrıca Fransızca'yı ve Malta dilini anlayabildiği, Toskana lehçesinde okuma yazma öğrenmek istediği belirtilmektedir.

Babası tarafından bir idareci olarak yetiştirilen Hammûde önce Tunus beyliğine ait askerî birliklerin kumandanlığına getirildi. Böylece Türk askerleriyle sık sık

bir arada bulunma imkânını elde etti. Ardından babası adına beyliğin adlı, idarî, hâricî işlerini ve askerî kışlaların idaresini üstlendi. Kış ve yaz aylarında belli sayıdaki bir birlikle ahalden vergi toplamaya çalışıyor, vergi toplamaktan döndüğünde beyliğin genel işlerine bakıyordu. Babası Ali Bey onun gelecekteki durumunu garanti altına alma çabası içindeydi. Bu tavırla, beylik tahtına ortak olan kardeşi Mehmed Paşa'nın (yönetimi: 1756-1759) oğlu Mahmud'un yerine Hammûde'yi kendisine halef göstermiş oluyordu. Ali Bey, Osmanlı sultanından Hammûde için imtiyaz fermanı ile paşa unvanını almaya çalıştı; araya Avrupalı elçiler koydu. Osmanlı hükümetine gönderdiği bir mektupta artık yaşlandığını, Tunus ileri gelenlerinin kendisinden sonra oğlu Hammûde'nin eyaletin başına geçmesini uygun bulduklarını bildirip onun beyliği için ferman istedi. Tunus eyaletinde kendi elinde toplamış olduğu dayıllık, paşalık ve beylerbeyilik gibi üç idarî gücünden oğlu için önce vatan beyliği, ardından Tunus beylerbeyliği fermanını elde etmeyi başardı (1195/1781). Osmanlı hükümetinden beklenen fermanın Tunus'a ulaşması üzerine Hammûde Tunus beyliğinin başına geçti. Tunus'un bütün ileri gelenleri Hammûde Bey'e bağlılıklarını bildirdiler. Babası Ali Bey de kendi rızasıyla yönetimden çekildi ve 31 Mayıs 1782'de öldü. Böylece beylik tam anlamıyla o sırada yirmi üç yaşında olan Hammûde'ye kaldı.

Hammûde Paşa hakkında yapılmış yerli ve yabancı araştırma ve incelemelerde onun Tunus'un en parlak devrinin yöneticisi olduğu kanaati hâkimdir. İktidar devrinin itidalli bir şekilde geçtiği ve Tunus'un güçlenmesi yönünde bir siyaset geliştirdiği görülmektedir. Dönemin başarılarında amca çocuklarının beyliği elde etme çabalarıyla uğraştı. İktidarının sonlarına doğru da yeniçerilerin isyanıyla karşı karşıya kaldı (1811). 1784, 1787,

Hammûde Paşa'yı tasvir eden temsîlî resim

1791'de Cezayir, 1792-1793'te Trablus-garp ocaklarıyla çıkan meselelerle uğraştı. Onlara karşı askerî harekâta girişti. Ayrıca babasının döneminde yapıldığı gibi yeni asker alım ve yazım meseleleriyle doğrudan ilgilendi. Tunus eyalet ordusunun güçlendirilmesine çalıştı. Bu amaçla asker kaynağı olan Osmanlı memleketlerinden ve özellikle Anadolu'dan yeni asker yazımları konularında Osmanlı hükümetinden izin ve yardım talep etti. Avrupa devletleriyle aradaki anlaşmazlık ve sorunlara karşı tedbirler aldı. Bu bağlamda babası Ali Bey devrinden kalan, savaş haline de dönüşmüş bulunan Tunus-Venedik ihtilâfını (1784-1792) barışla sonuçlandırmayı başardı. Venedik ve Portekiz korsan gemilerinin Tunus sahillerine yönelik tahrip ve yağma hareketlerine karşı Osmanlı hükümet merkezinden destek sağladı. Zamanında Tunus beyliği, İspanyol filosuna karşı mücadele verecek ve İspanya'ya savaş ilân edebilecek kadar tehdit edici bir güç haline geldi.

Bazı Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkiler de kuran Hammûde Paşa onlarla antlaşmalar yaptı. Bu çerçevede Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Napoli ve İspanya hükümetleriyle muahedeler imzaladı. Onun döneminde Tunus-İngiltere, Tunus-Sicilya ilişkileri dikkat çekmekteydi. Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki savaş veya seferlerde Osmanlı güçlerine destek için Akdeniz'de Tunus eyaleti gemilerini harekete geçirdi. 1787'de Osmanlılar ile Rusya ve müttefiki Avusturya arasındaki savaşta Tunus gemileri Akdeniz'de harekâta bulunmuştu. Gerek Tunus'tan gerekse diğer ocaklardan Akdeniz'de faaliyet göstermek için gönderilen gemiler Osmanlı-Rus ve Avusturya muharebesi sırasında birkaç yıl hizmet etmişti. Osmanlı hükümeti kendisine bu hizmetlerini takdir eden bir ferman yolladı. Ayrıca 1798'de Mısır'ı işgal edip Kâbe yolunu da tehlikeye düşüren Fransızlar'a karşı Osmanlı hükümetinin çağrısı üzerine diğer Garp ocakları gibi Fransa'ya savaş ilân etti ve Fransa ile daha önce 25 Aralık 1798'de yaptığı barışı bozdu. Fransa Mısır'dan çıkınca onunla 4 Mart 1802'de yeniden barış yaptı. Hammûde Paşa Eylül 1814'te vefat etti. Bütün bu siyasî, askerî, içtimaî hadiseler yanında, XVIII. yüzyılın son çeyreği ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaklaşık otuz üç yıllık beylik devrinde Hammûde Paşa'nın Tunus Ocağı'nın kalkınmasını sağladığı, eyaletin idaresini yeniden oluşturduğu, çiftçiliği geliştirdiği, Tunus halkının refahını temin ettiği belirtilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebü'd-Diyâf, *İthâfû ehli'z-zamân* (nşr. Ahmed et-Tavîlî), Tunus 1990, II, tür.yer.; Aziz Samih İtler, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1937, II, tür.yer.; M. H. Chérif, "Hammuda Pacha Bey (c. 1759-1814) et l'affermissement de l'autonomie tunisienne", *Les africains* (ed. Ch. A. Julien v.dğr.), Paris 1977, VII, 99-127; a.mlf., *Pouvoir et société dans la Tunisie de Husayn bin Ali (1705-1740)*, Tunis 1986, II, tür.yer.; J. J. Marcel – L. Frank, *Histoire de Tunis*, Tunis 1979, s. 1-228; Reşâd el-İmâm, *Siyâsetü Hammûde Bâşâ fi Tunis, 1782-1814*, Tunis 1980; İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılda Tunus Eyaleti ve Anadolu'dan Asker Alımı: Hammuda Paşa'nın Faaliyetleri (İdari-Askeri Bakış)* (doçentlik tezi, 1997), Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi; a.mlf., "Inventaire partiel des documents turcs des archives nationales de Tunisie", *Anatolia Moderna*, VII, Paris 1997, s. 59-78; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Tunus'un 1881'de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyin Ailesi", *TTK Belleten*, XVIII/72 (1954), s. 545-580; Mohamed ben Smail – L. Valensi, "Le règne de Hammuda Pacha dans la chronique d'Ibn Abi'd-Diyâf", *Les cahiers de Tunisie*, sy. 73-74, Tunis 1971, s. 87-108; Mehmet Maksudoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", *MÜİFD*, sy. 4 (1986), s. 137-169.

İBRAHİM GÜLER

HAMZA, Muhammed Abdürrezzâk

(bk. MUHAMMED ABDÜRREZZÂK HAMZA).

HAMZA b. TURGUT AYDINI

(ö. 979/1571)

Osmanlı dönemi Arap belâgatı âlimi.

Aydın'da doğdu, Aydınî ve Rûmî nisbeleriyle anılır. Küçük Nüreddin lakabıyla meşhur olması muhtemelen, hocası Halvetî tarikatı şeyhlerinden Nüreddinzâde Mustafa Muslihuddin Efendi ile karıştırılmaması içindir. Bazı kaynaklarda Küçük Hamza lakabıyla da zikredilir (Baltacı, I, 332). Şeyhülislâm Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi'den icâzet aldı ve mülâzemet dönemini onun yanında tamamladı. *el-Mesâlik*'in dibâcesinde hac yolculuğu esnasında Kazvîni'nin *Telhîşü'l-Miftâh*'ını ezberlediğini söyler. İlk olarak 20 akçe ile Bursa Hamza Bey Medresesi'nde müderrisliğe tayin edildi. Burada iken 961'de (1554) Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin *Bed'îyye*'sini şerhedip kendisine takdim edince 25 akçe ile yine Bursa'da Molla Hüsrev Medresesi müderrisliğine getirildi. Ardından 30 akçe ile İstanbul'da Şeyhülislâm Efdalzâde Medresesi'ne müderris oldu. 974'te (1566-67) hocası Kadızâde Ahmed Şemseddin'in Rumeli kazaskeiri oluşu sırasında bu medresede kırklı

payesine yükseltildi. Daha sonra Halvetiyye şeyhlerinden Nüreddinzâde Mustafa Muslihuddin Efendi'ye intisap etti. 978'de (1570) Seydîgâzî (Seyitgazi) müftülüğüne tayin edildi ve aynı yılın ramazan ayına kadar burada görev yaptı. 979'da (1571) Çorlu'da tayin edildiği 50 akçeli Ahmed Paşa Medresesi'nde vefatına kadar kaldı. Talebeleriyle ilgili tek bilgi olarak Aydın'ın Kestel kasabasından Ebû Bekir Efendi'nin ismi zikredilir (Atâî, s. 498). Ayrıca şeyhi Nüreddinzâde Mustafa Muslihuddin Efendi'nin aracılığıyla Semiz Ali Paşa'nın oğluna da hocalık yaptı. Kaynaklarda, Hamza b. Turgut'un Çorlu'da 979 yılı Safer ayında (Temmuz 1571) veya 981 yılı Zilkade / Zilhicce ayında (Mart 1574) vefat ettiği şeklinde iki rivayet aktarılsa da ilk tarih daha yaygındır. Kabri Çorlu'dadır. Tabakat kitaplarında kendisinden ve eserlerinden övgüyle söz edilmekte, günümüze çok sayıda nüshaları ulaşan *el-Mesâlik* adlı eseri ile bunun şerhi ilmi ve edebî kişiliğini yeterli ölçüde yansıtmaktadır. Atâî'ye göre Hamza b. Turgut Arap dil bilimlerinde sağlam, edebî ilimlerde ise yeterli bilgiye sahip, ilmi ve faziletıyla bilinen bir kişi olup eserleri âlimler nezdinde kabul görmüştür (*Zeyl-i Şekâik*, s. 152).

Eserleri. 1. *el-Mesâlik fi'l-me'ânî ve'l-be'yân*. Hatîb el-Kazvîni'nin *Telhîşü'l-Miftâh*'ının ihtisarıdır. Nüshaları yirmi-yirmi beş varak arasında değişmektedir. Müellif bu eserini, 962'de (1555) hacdan dönüş yolculuğu sırasında Dimaşk'ta kaleme almaya başladığını dibâcede ifade etmektedir. Eser bir mukaddime, "mesâlik" adlı üç bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Hac yolculuğu esnasında kaleme alındığından ana bölümlerine "meslek" (yol), alt bölümlerine de "menzil" (konak) denilmiştir. Eserin, çoğu Türkiye kütüphanelerinde mevcut yetmiş civarında yazma nüshası bulunmaktadır. Üzeyir Tuna, *Hamza b. Turgut el-Aydîni ve Kitâbü'l-Mesâlik Adlı Eseri* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (2003, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü). 2. *el-Hevâdî fi şerhi'l-Mesâlik*. Bir önceki eserin şerhidir. Bazı yazmalarında "Hevâdî Tavâ'ifü's-şârihât", "Tavâ'ifü's-şârihât bi'l-Hevâdî" gibi isimlerle zikredilmiştir (krş. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 5857, Kasıdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 539; TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 119; Manisa İl Halk Ktp., nr. 294/3). Müellifin bu şerhine *el-Hevâdî* (rehberler) adını vermesinin sebebi de muhtemelen *el-Mesâlik* ismine uyması içindir. Eserin tamamına yakını Türkiye'de